

12. Είναι ψευδαίσθηση ο χρόνος;

Σύνοψη

Το κεφάλαιο πραγματεύεται τη θεατρική διαχείριση και προβολή μιας έννοιας/ιδέας που διαθέτει πολύ περισσότερες ισχυρές επιστημονικές αλλά και εμπειρικές αναπαραστάσεις από όσες μπορεί κάποιος να φανταστεί. Αρχικά, παρουσιάζονται και συζητούνται σύντομα και μέσα σε ένα γενικότερο πλαίσιο οι αναπαραστάσεις του χρόνου από τη σκοπιά της Φυσικής, της Ψυχολογίας, της Κοινωνιολογίας, της Ιστορίας. Αυτό το κομμάτι του κειμένου καλό θα ήταν να διαβαστεί χωρίς την προσδοκία ότι θα αποκαλύψει τη λύση του χρονικού παζλ. Αυτό, όχι μόνο επειδή οι συγγραφείς δεν είναι ειδικοί σε όλα τα παραπάνω πεδία, αλλά επιπλέον επειδή εκτιμούν ότι για να επιλύσεις ένα πρόβλημα πρέπει πρώτα να το θέσεις. Και η κατασκευή ενός κεντρικού προβλήματος/ερωτήματος που θα εξυπηρετούσε τη θεατρική αναπαράσταση μιας μεταβλητής (του χρόνου), που ούτως ή άλλως διατρέχει και συνδιαμορφώνει κάθε δυνατή θεατρική αναπαράσταση, φαντάζει ανέφικτη.

Στη συνέχεια, παρουσιάζονται, όπως σε κάθε κεφάλαιο, θεατρικές σπουδές, που εδώ προβάλλουν κάποιες από τις περισσότερο διαδεδομένες ιδέες του χρόνου, όπως οι ιδέες του γραμμικού, του κυκλικού ή και του σχετικού χρόνου. Το κεφάλαιο κλείνει με συζήτηση των αποτελεσμάτων και μια σειρά ασκήσεων σχεδιασμού σεναρίων.

Για τις απίστευτα πολλές αναπαραστάσεις του χρόνου κάποιος μπορεί να ξεκινήσει από μια καλή εγκυκλοπαίδεια, όπως *Markosian, Ned, «Time», The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2014*

Edition), Edward N. Zalta (ed.), και να συνεχίσει προς την κατεύθυνση που τον στρέφουν τα ενδιαφέροντα ή οι ευαισθησίες του.

Η έννοια του χρόνου

Όπως κάθε έννοια, επιστημονική ή μη, έτσι και η έννοια του χρόνου εκτιμούμε ότι αποκτά τη σημασία της από τον τρόπο που τη χρησιμοποιούμε. Η πράξη φαίνεται ότι επιμένει να είναι το «καθαρήριο» των εννοιολογικών συγχύσεων, αν και ταυτόχρονα είναι και το πεδίο που τις προκαλεί. Και ο χρόνος βρίσκεται στην κορυφή αυτής της έντασης, μιας και φαίνεται να διοικεί ταυτόχρονα και το πεδίο της πράξης (τις οντότητες, τα γεγονότα, τις αλλαγές, ακόμη και τις σχέσεις) αλλά και το σύστημα που τον αναπαριστά (τον ανθρώπινο νου). Αυτό μοιάζει με ένα μεθοδολογικό πρόβλημα, που διαφορετικοί στοχαστές, επιστήμονες, αλλά και καθημερινοί άνθρωποι ή και κοινωνικές παραδόσεις επιλέγουν να το διαχειρίζονται με τον δικό τους τρόπο. Έτσι, αν περιοριστούμε στον εγγράμματο χώρο, όπου εξελίσσονται κυρίως τα όσα συζητάμε σ' αυτό το βιβλίο, συναντάμε σημαντικούς φιλόσοφους και επιστήμονες που αποσπών την έννοια του χρόνου από το πεδίο της πράξης και αναθέτουν τη διαχείρισή του αποκλειστικά στον ανθρώπινο νου. Για παράδειγμα, ο Kant όπως και ο Leibniz υποστηρίζουν ότι ο χρόνος, μαζί με τον χώρο και τους αριθμούς, είναι μέρος των θεμελίων της ανθρώπινης νόησης και δεν υπάρχει τίποτα να ταξιδεύει μέσα στον χρόνο που θα μπορούσε να μετρηθεί αντικειμενικά (Heisenberg, 1978, Suisky, 2009 σσ.33-64). Ταυτόχρονα, θα συναντήσουμε εξίσου σημαντικούς στοχαστές, που στην προσπάθειά τους να στηρίξουν τις επιστημονικές αναπαραστάσεις τους ως καθολικές και ως προϊόντα ενός δυνάμει πανταχού παρόντος και άχρονου νου, θεωρούν τον χρόνο μαζί με τον χώρο μέρος των θεμελίων του Σύμπαντος. Για παράδειγμα, ο Νεύτωνας προσεγγίζει τον χρόνο ως μια κοσμική διάσταση, μέσα στην οποία τα γεγονότα έχουν μια μη αντιστρεπτή σειρά που δεν μπορεί να διαταραχθεί, ενώ ο Einstein εκτιμά ότι αυτή η κοσμική διάσταση είναι της ίδιας φύσης με τις διαστάσεις του χώρου (η τέταρτη διάσταση της χωροχρονικής κατασκευής του). Στο ενδιάμεσο αυτών των ακραίων προσεγγίσεων (η μια αποβάλλει από το σκηνικό τον χρόνο του υλικού κόσμου και η άλλη τον χρόνο του ανθρώπινου νου) θα συναντήσουμε τους χρόνους άλλων ανθρώπινων πειθαρχιών: τον ιστορικό χρόνο, τον ψυχολογικό χρόνο, τον κοινωνικό-πολιτισμικό χρόνο.

Αρχικά, θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι κατανοούμε την παραπάνω κατάσταση ως αποτέλεσμα της γενικότερης παραδοχής ότι όλα όσα γνωρίζουμε οικοδομούνται/κατασκευάζονται από τον ανθρώπινο νου στο πλαίσιο των ανθρώπινων αλληλεπιδράσεων με τη φύση ή και τους άλλους ανθρώπους, καθώς και από την απολύτως θεμιτή ρεαλιστική φιλοδοξία ότι αυτές οι γνώσεις είναι δυνατόν κάποια στιγμή να μετατραπούν από λειτουργικές υποθέσεις σε «πραγματικές» αναπαραστάσεις. Μέχρι τότε, αυτό που δεν μπορούμε να αποφύγουμε είναι το να σκεφτόμαστε ότι η παραγωγή των γνώσεων σχετίζεται καταρχήν με - και στη συνέχεια περιορίζεται από - το πλαίσιο των αλληλεπιδράσεων που τις γενούν και τις χρησιμοποιούν, από το πλαίσιο δηλαδή των ανθρώπινων δράσεων. Και γι' αυτό, ο πρώτος διαχωρισμός που θα τολμήσουμε αφορά τη διάκριση του βιωμένου/καθημερινού χρόνου, που αφορά κυρίως το θέατρο, και αυτού που επεξεργάζονται και αναπαριστούν διαφορετικές επιστημονικές ή ανθρώπινες πειθαρχίες, μέσα στις οποίες περιλαμβάνονται και αυτές των ΦΕ.

Μια σχετικά ασφαλής διάγνωση για τα χαρακτηριστικά του βιωμένου/καθημερινού χρόνου θεωρούμε ότι μπορεί να προκύψει από την αντανάκλαση που δημιουργεί ο χειρισμός του χρόνου από μια φυσική γλώσσα, τη γλώσσα που μαθαίνει και χρησιμοποιεί καθημερινά κάθε άνθρωπος. Εδώ, τα βασικά χαρακτηριστικά του χρόνου φαίνεται να είναι αφενός ο διαχωρισμός του σε παρελθόν, παρόν και μέλλον (με βάση τους χρόνους των ρημάτων που αναγνωρίζει η γραμματική), και αφετέρου η διάκριση μεταξύ χρονικής διάρκειας και χρονικής στιγμής (με βάση τις διαφοροποιήσεις που αποκαλύπτει επίσης η γραμματική μεταξύ των παρελθοντικών ή των μελλοντικών χρόνων, όπως για παράδειγμα μεταξύ αόριστου και παρατατικού ή παρακειμένου). Βέβαια, θα ήταν παράλειψη να μην αναγνωρίσουμε και επιπλέον διακρίσεις που διατρέχουν τον βιωμένο χρόνο, όπως αυτή που αφορά τους ρυθμούς των αλλαγών (το γρήγορα και το αργά), αυτή που διαχειρίζεται τις χρονικές διάρκειες ως περιόδους χαρακτηριστικές της ζωής και της δράσης ή αυτή που σχετίζεται με την καθιέρωση του χρόνου που μετρούν τα ρολόγια, τα ημερολόγια και τα προγράμματα εργασίας ως μέρος της καθημερινότητάς μας.

Ειδικά η τελευταία εκτιμούμε ότι συμβάλλει και στη διάκριση μεταξύ του γραμμικού χρόνου, που εγκαθίσταται στην καθημερινότητα από τη στιγμή που τα ρολόγια και τα ημερολόγια καθιερώνονται στις βιομηχανικές και μεταβιομηχανικές κοινωνίες, και του κυκλικού χρόνου, που προέρχεται από τις παραδόσεις των προβιομηχανικών κοινωνιών. Εδώ, ο γραμμικός χρόνος (με αρχή και τέλος ή και χωρίς αυτά) στέκεται πάνω και έξω από τον καθημερινό άνθρωπο ως μια «αντικειμενική» δύναμη που μας μεταφέρει από το παρελθόν προς το μέλλον, ξεφεύγει από τον έλεγχό μας, ματαιώνει ή εκπληρώνει τις προσδοκίες μας, απειλεί τους προγραμματισμούς μας (βλ. Μαρξ & Ένγκελς, 1997, σσ. 80-81). Αντίστοιχα, ο κυκλικός χρόνος αντιπροσωπεύει μια εμπειρική ανησυχία ή αισιοδοξία για τη σταθερότητα της επανάληψης. Θα ξημερώσει και θα νυχτώσει και αύριο. Τις καλές στιγμές μας θα διαδεχτούν κακές, αλλά οι καλές και πάλι θα ξανάρθουν. Τη γέννηση και την ανάπτυξη θα ακολουθήσουν η φθορά κι ο θάνατος, αλλά η νέα γέννηση και ανάπτυξη θα επικρατήσουν ξανά, κλπ.

Η εικόνα του αντικειμενικού γραμμικού χρόνου, αν και υιοθετείται από αρκετούς αρχαίους Έλληνες στοχαστές, έρχεται με αποφασιστικότητα και εγκαθίσταται στο κοινωνικό προσκήνιο μέσω των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων της βιομηχανικής εποχής. Ταυτόχρονα, επικυρώνεται με την καθιέρωσή του από την επιστημονική κοινότητα των φυσικών ή φυσικών φιλοσόφων, όπως αυτοπροσδιορίζονταν οι πρωτεργάτες της επιστημονικής επανάστασης. Το ακαταμάχητο όπλο του αποτελούν τα ρολόγια που τον μετρούν. Μια ανησυχία που μπορεί να γεννηθεί σε έναν σκεπτόμενο άνθρωπο προέρχεται από τον τρόπο που λειτουργούν τα ρολόγια. Σχεδόν όλα χρησιμοποιούν ένα περιοδικό φαινόμενο που με κάποιο τρόπο κατασκευάζει, με την επαναλαμβανόμενη εκδήλωσή του, τη δική του μονάδα μέτρησης. Αν εξαιρέσουμε τις κλειψύδρες ή τα ρολόγια του Γαλιλαίου, που μετρούν τη χρονική διάρκεια αντιστοιχίζοντάς την με ποσότητα ρέουσας ύλης, θα συναντήσουμε, ξεκινώντας από το παρελθόν, τα ηλιακά ρολόγια που στηρίζονται στην περιοδικότητα της φαινόμενης κίνησης του Ήλιου, τα μηχανικά ρολόγια με εκκρεμές που έχουν για μονάδα μέτρησης την περίοδο μιας ταλάντωσης, τα μηχανικά ρολόγια με την ταλαντούμενη «τρίχα» τους, τα ρολόγια ταλαντούμενων ηλεκτρικών κυκλωμάτων, τα ηλεκτρονικά ρολόγια με τους ταλαντούμενους πιεζοκρυστάλλους, τα ατομικά ρολόγια, κλπ. Ένα περιοδικό φαινόμενο υποτίθεται ότι επαναλαμβάνεται το ίδιο ξανά και ξανά, διαρκώντας το ίδιο χρονικό διάστημα (περίοδος). Αν, όμως, ο χρόνος είναι αντικειμενικός, δηλαδή κοινός για όλα τα γεγονότα, πώς αποφασίζουμε αν ένα φαινόμενο είναι περιοδικό; Δεν χρειαζόμαστε κάποιο ρολόι για να μετρήσουμε και να δούμε αν η περίοδος παραμένει πράγματι σταθερή; Αλλά ποιος αποφάσισε ότι η περίοδος του ρολογιού που θα χρησιμοποιήσουμε είναι σταθερή και όχι μεταβαλλόμενη με τον ίδιο ρυθμό με τον οποίο μεταβάλλεται ίσως ο αντικειμενικός χρόνος και άρα και η περίοδος του εξεταζόμενου ρολογιού; Με άλλα λόγια, το αν ο ρυθμός με τον οποίο ρέει ο αντικειμενικός, παγκόσμιος γραμμικός χρόνος που υποθέτουμε ότι υπάρχει είναι ή όχι σταθερός είναι εξαιρετικά δύσκολο να πιστοποιηθεί. Και αυτό όχι μόνο επειδή η ίδια η έννοια «ο ρυθμός με τον οποίο ρέει ο χρόνος» είναι προβληματική (αν και την κατανοούμε, δύσκολα θα μπορούσαμε να την τυποποιήσουμε, μιας και ο ρυθμός έχει τον χρόνο στον παρονομαστή), αλλά και επειδή αυτός ο ρυθμός θα διατρέχει και τα φαινόμενα/γεγονότα που διερευνούμε και τα μέσα που χρησιμοποιούμε στη διερεύνησή μας. Μια απάντηση σε αυτό το δύσκολο πρόβλημα φαίνεται ότι έδωσε ο Αϊνστάιν με την Ειδική Θεωρία της Σχετικότητας, εκμεταλλευόμενος το γεγονός ότι υπάρχει κάτι σταθερό σ' αυτόν τον κόσμο. Μια παγκόσμια σταθερά, από την οποία μπορούμε να αρχίσουμε και να μετράμε και τον χρόνο, η ταχύτητα του φωτός. Με τον τρόπο αυτό το σκηνικό άλλαξε. Φαίνεται ότι σκεπτόμαστε καλύτερα αν φανταζόμαστε ότι οι οντότητες και τα γεγονότα, αντί να υπάρχουν και να συμβαίνουν μέσα στον γεωμετρικό χώρο των τριών διαστάσεων (που ο Νεύτωνας θεωρούσε ως απόλυτο), πλέουν μέσα σε μια θάλασσα φωτός που τα προσπερνά πάντα με την εξωφρενική ταχύτητα των 300.000 χιλιομέτρων το δευτερόλεπτο, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί και το μέσο που μας επιτρέπει να τα εντοπίζουμε (π.χ. βλέποντάς τα). Σ' αυτό το σκηνικό, ο χρόνος είναι σχετικός. Ρέει με σταθερό αλλά διαφορετικό ρυθμό, ανάλογα με το αν τα ρολόγια που τον μετρούν βρίσκονται ή όχι στο ίδιο σύστημα αναφοράς με αυτό στο οποίο συμβαίνουν τα γεγονότα. Και η διαφορά αυτή γίνεται αισθητή αν τα δύο παραπάνω συστήματα κινούνται το ένα ως προς το άλλο με μεγάλες ταχύτητες. Ταχύτητες που, σε κάθε περίπτωση, δεν μπορούν να ξεπεράσουν την ταχύτητα του φωτός αλλά, τελικά, φαίνεται ότι μπορούν να επηρεάσουν τον χρόνο ζωής ασταθών σωματιδίων κοσμικής ακτινοβολίας ή να δημιουργήσουν διαφορά στην ηλικία δυο δίδυμων αδελφών που ταξιδεύουν ο ένας ως προς τον άλλο.

Από την άλλη μεριά, οι ιστορικοί με τις περιοδολογήσεις που πραγματοποιούν, αν και κινούνται πάνω σε μια μη αντιστρεπτή χρονική γραμμή, τείνουν να συμπυκνώνουν και να παγώνουν μεγάλα χρονικά διαστήματα ως

περιόδους σταθερών πολιτισμικών, κοινωνικών, πολιτικών ή άλλων ιστορικών χαρακτηριστικών. Παρόμοια, φαίνεται να οικοδομούν τους χρόνους τους και άλλες επιστημονικές παραγωγές που χρησιμοποιούν ιστορικές μεθόδους, όπως η Γεωλογία ή και η Βιολογία. Οι ψυχολόγοι, πάλι, ξέρουν ότι ο προσωπικός μας χρόνος κατασκευάζεται κάθε στιγμή από το γνωστικό μας σύστημα, καθώς αυτό δημιουργεί και βάζει σε σειρά τις αναπαραστάσεις των βιωμένων γεγονότων του παρελθόντος (κοινωνικών και φυσικών) επηρεάζοντας, όπως τουλάχιστον οι εξ ημών ενήλικες μπορούν εύκολα να διαπιστώσουν, και τη διάρκειά τους. Ο μήνας των διακοπών κρατούσε στα παιδικά μας χρόνια ή στην εφηβεία μας μια ολόκληρη ζωή, ενώ καθώς μεγαλώνουμε κρατάει όλο και πιο λίγο. Αλλά και οι μέρες της έντασης και της αγωνίας φαίνονται να διαρκούν περισσότερο από τις μέρες της χαλάρωσης και της ηρεμίας.

Τη ροή τους στο χρόνο, τέλος, φροντίζουν και οι αφηγήσεις. Ο ρυθμός τους αποδεικνύεται μια τόσο καθοριστική μεταβλητή όσο και η δομή τους. Δομή και ρυθμός συγκροτούν από κοινού τον χώρο-χρόνο των γεγονότων μιας αφήγησης, με έναν τρόπο που μάλλον μπορεί να σχολιαστεί με επάρκεια εκ των υστέρων, παρά να χρησιμοποιηθεί κανονιστικά και εκ των προτέρων ως σχέδιο για την οικοδόμησή της (Pavis, 2006 σσ. 422-425). Έτσι και οι θεατρικές αφηγήσεις που μας απασχολούν εδώ πρέπει να φροντίζουν τον ρυθμό τους (τη δική τους δηλαδή χρονική ροή), γιατί πέρα από τη δομή ο ρυθμός θα συμβάλλει στο να αποδοθεί ή να μην αποδοθεί στον μύθο το δραματουργικό του περιεχόμενο. Θα συμβάλλει και στη σημειοδότηση των μηνυμάτων με τον τρόπο που θέλουμε. Θα φροντίσει, τέλος, και την αισθητική, τον συγχρονισμό δηλαδή του ντιζάιν με την κίνηση και τον ήχο. Με τον τρόπο αυτό, ο ρυθμός των θεατρικών σπουδών που περιμέναμε να οικοδομήσουν οι φοιτήτριές μας θα γειτόνευε περισσότερο με τον ψυχολογικό χρόνο, την ίδια στιγμή που θα προσπαθούσε να αναδείξει μηνύματα σχετικά με την κατανόηση χαρακτηριστικών του αντικειμενικού χρόνου των επιστημών ή και του σύγχρονου κόσμου των ρολογιών. Οι ήρωες δηλαδή θα έπρεπε, από τη μια μεριά, να δρουν επί σκηνής με ρυθμούς που παραπέμπουν στον βιωμένο ή τον ψυχολογικό χρόνο (για να είναι πειστικοί), και ταυτόχρονα να πάσχουν από κάποια ιδιότροπα χαρακτηριστικά των αντικειμενικών ρυθμών της φύσης.

Ξεκινήσαμε, λοιπόν, το δύσκολο αυτό εγχείρημα χωρίς ιδιαίτερες φιλοδοξίες, έχοντας περιορισμένο αριθμό προσωπικών ιδεών για το πώς θα καθοδηγήσουμε την εξέλιξή του και με μοναδικό ισχυρό κίνητρο τη διερεύνηση των απρόβλεπτων καταστάσεων που μπορεί να δημιουργήσει μια επί της ουσίας διεπιστημονική εκπαιδευτική συνέντευξη. Το κεντρικό μας ερώτημα, σε κάθε περίπτωση, ήταν το αν τελικά ο θεατρικός χρόνος θα «χώνευε» τις όποιες επιστημονικές αναπαραστάσεις του αντικειμενικού χρόνου, περιορίζοντας τις δραματουργικές εντάσεις στο πλαίσιο των συγκρούσεων του βιωμένου ή του ψυχολογικού χρόνου με τον χρόνο των ρολογιών, ή αν θα εμφανίζονταν και θεατρικές σπουδές που θα ακουμπούσαν και χαρακτηριστικά του απόλυτου και άπειρου γραμμικού χρόνου ή και της σχετικιστικής παραλλαγής του.

Δομή της διδακτικής δραστηριότητας – Μεθοδολογία

Το μάθημα επέλεξαν να παρακολουθήσουν 56 φοιτήτριες που φοιτούσαν σε προχωρημένα εξάμηνα σπουδών (πάνω από το πέμπτο). Οι φοιτήτριες δούλεψαν σε 12 ομάδες των τριών έως και 6 ατόμων, συμμετέχοντας σε μια σειρά δραστηριοτήτων, με βασική αυτή της δημιουργίας και παρουσίασης μιας θεατρικής σπουδής στη θεματική «Χρόνος».

Στην πρώτη φάση, οι φοιτήτριες κλήθηκαν, μετά από μια εισαγωγική συζήτηση, να «ζωγραφίσουν» τον χρόνο και στη συνέχεια να παρουσιάσουν και να δικαιολογήσουν τις ζωγραφιές τους, επεξηγώντας δημόσια τους προβληματισμούς που τις καθοδήγησαν. Οι ζωγραφιές και τα κείμενα που προέκυψαν από την απομαγνητοφώνηση της συζήτησης αποτέλεσαν μια πρώτη ομάδα δεδομένων, τα οποία αναλύσαμε ως προς το περιεχόμενό τους για να καταγράψουμε τις αρχικές ιδέες των φοιτητριών, με έμφαση στο αν αυτές περιλαμβάνονταν σε κατηγορίες που χαρακτηρίζουν τον προσωπικό ή τον αντικειμενικό χρόνο. Στη συνέχεια, ζητήσαμε από τις φοιτήτριες να οργανωθούν σε μεγαλύτερες ομάδες και να προχωρήσουν σε έναν αυτοσχεδιασμό: «Όλα τα αντικείμενα που έχετε μαζί σας ή βρίσκονται στον χώρο γύρω σας σχετίζονται με κάποιους τρόπους

με διάφορες εκδοχές/όψεις του χρόνου. Είναι, για παράδειγμα, παλιά ή καινούργια, σας θυμίζουν κάτι από το παρελθόν ή συνδέονται με κάποιον μελλοντικό σας στόχο, ρυθμίζουν τις δουλειές σας, συγχρονίζονται με άλλα αντικείμενα ή γεγονότα, κλπ. Διαλέξτε με τις συναδέλφους της ομάδας σας ένα αντικείμενο και πλάστε μια μικρή αφήγηση, που πάνω της θα μπορούσε να στηριχθεί ένα θεατρικό σενάριο, η οποία θα προβάλλει μια δράση/όψη του αντικειμένου συνδεδεμένη με κάποιο/α χαρακτηριστικό/ά του χρόνου». Οι αυτοσχεδιασμοί καταγράφηκαν ως σύντομες αφηγήσεις, μαγνητοσκοπήθηκαν και συνέθεσαν μια δεύτερη ομάδα δεδομένων, τα οποία αναλύθηκαν επίσης για να αναδειχτούν άλλες, τυχόν διαφορετικές, αρχικές ιδέες για τον χρόνο και τα χαρακτηριστικά του. Επιπλέον, η δραστηριότητα αυτή λειτούργησε και στην κατεύθυνση του σχηματισμού των τελικών ομάδων, δεδομένου ότι η δραστηριότητα της ζωγραφιάς αποδείχτηκε μια μάλλον αφηρημένη και πιο προσωπική δραστηριότητα.

Στη δεύτερη φάση, συνδυάσαμε μικρές διαλέξεις των διδασκόντων και παρουσιάσεις φοιτητριών, με στόχο να αναδείξουμε τα πολλά πρόσωπα του χρόνου, με πηγές κυρίως από την ιστορία της έννοιας στον χώρο των ΦΕ.

Η τρίτη και τελική φάση περιλάμβανε τις καθιερωμένες στο μάθημα δραστηριότητες δημιουργίας και παρουσίασης των θεατρικών σπουδών. Εδώ, για την ανάλυσή μας χρησιμοποιήθηκαν ως δεδομένα τα βίντεο από τις τελικές παρουσιάσεις, τα οποία προσεγγίσαμε δραματουργικά για να αποκαλυφθεί η διείσδυση των αντικειμενικών αναπαραστάσεων του χρόνου στις θεατρικές αφηγήσεις, καθώς και σημειωτικά και αισθητικά για να αξιολογηθεί το επίπεδο της ποιότητας των συνολικών θεατρικών παραγωγών. Στην τρίτη αυτή φάση συμπεριλαμβάνουμε και μια τελική αξιολογική συζήτηση των διδασκόντων με τις φοιτήτριες, που τα δεδομένα της χρησιμοποιήθηκαν για να διασταυρωθούν με τα αποτελέσματά μας και να εγκυροποιήσουν κατά το δυνατόν τις ερμηνείες και τους σχολιασμούς μας.

Αποτελέσματα και σχολιασμοί

A. Οι αρχικές ιδέες για τον χρόνο από τις ζωγραφιές. Δεδομένου ότι στις πρώτες φάσεις του μαθήματος οι τελικές ομάδες των φοιτητριών δεν είχαν ακόμη σταθεροποιηθεί, συλλέξαμε συνολικά 24 ζωγραφιές του χρόνου, που μετά και από το σχολιασμό τους από τις φοιτήτριες και τους διδάσκοντες φαίνονται να κατατάσσονται σε 7 σχετικά διαφορετικές κατηγορίες, κάποιες από τις οποίες παρουσιάσαμε με διαφορετικό τρόπο και στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου αυτού. Αναλυτικά οι εικόνες του χρόνου που πρόβαλαν οι φοιτήτριες ήταν οι ακόλουθες:

1. «Γραμμικός» χρόνος. Εδώ περιλαμβάνουμε 6 εικόνες για τον χρόνο, που είχαν ως βάση τους μια γραμμή, που σε καμιά όμως περίπτωση δεν ήταν μια απλή ευθεία. Οι φοιτήτριες επέλεξαν, κατά κανόνα, να δώσουν στις γραμμές τους και κάποια άλλα χαρακτηριστικά, που σηματοδοτούσαν επιπλέον ιδιότητες, πέρα απ' αυτή που θα μπορούσε κάποιος να την περιγράψει ως «ο χρόνος περνάει/κυλάει μονόδρομα από το παρελθόν προς το μέλλον». Η μοναδική αναπαράσταση που το κεντρικό της μοτίβο ήταν ευθεία γραμμή περιλάμβανε και πολλούς μικρούς κύκλους που έκοβαν την ευθεία σε επιμέρους περιόδους, μιας και όπως εξήγησαν οι φοιτήτριες «τον χρόνο τον βιώνουμε με γεγονότα που έχουν διάρκεια και όχι με στιγμές». Δύο άλλες αναπαραστάσεις πρόβαλαν με την κεντρική γραμμή τους την κυκλικότητα του χρόνου, παράλληλα με τη γραμμική του διάσταση. Η μία είχε τη μορφή σπείρας με ένα σύμβολο του απείρου στο κάθε άκρο της. Εδώ, οι φοιτήτριες προσπάθησαν να συνδυάσουν το πέρασμα του χρόνου με την αύξηση της σπείρας, δηλώνοντας παράλληλα και την κυκλική και επ' άπειρο εναλλαγή του. Στη δεύτερη, η γραμμή είχε τη μορφή χασοτικού ελκυστή, υποδηλώνοντας την επανάληψη, που όμως ποτέ δεν είναι ακριβώς ίδια. Στις τρεις άλλες αναπαραστάσεις οι γραμμές ήταν τεθλασμένες ή καμπύλες, σε μια προσπάθεια να φανεί ότι ο χρόνος «έχει τα πάνω του και τα κάτω του», λιγότερο ή περισσότερο βίαια και κάποιες φορές με επαναλήψεις (η μια καμπύλη αναπαράσταση έτεμνε τον εαυτό της σε κάποια σημεία).

2. Ο χρόνος της ζωής. Εδώ, βρίσκουμε επίσης 6 εικόνες που αναπαριστούσαν τον χρόνο με τη διαδοχή

από τη γέννηση προς την ενηλικίωση και τον θάνατο. Στις 4 απ' αυτές ο χρόνος ήταν σαφώς γραμμικός, με αρχή τη γέννηση ενός ανθρώπου και τέλος τα γεράματά του. Στην 5^η, το τέλος σημεινόταν από τον θάνατο. Στην 6^η, ο χρόνος της ζωής τολμούσε να γίνει κυκλικός. Εδώ, η αναπαράσταση γινόταν με βάση ένα φυτό που φύτευε, άνθιζε, έβγαζε σπόρους, μαραινόταν και γεννούσε ένα νέο φυτό. Κυκλικό χρόνο στην ίδια κατηγορία παρουσίαζε και μια επιπλέον αναπαράσταση των τεσσάρων εποχών, που υποδηλώνονταν από σχέδια φυτών, σε διάφορες φάσεις της ζωής τους, ζωγραφισμένα γύρω από έναν κύκλο που αναπαριστούσε τη Γη.

3. Ο χρόνος «αριθμός». Εδώ, ζωγραφίστηκαν 3 αναπαραστάσεις του χρόνου με ένα σύνολο τυχαία τοποθετημένων αριθμών, τις δυο φορές μέσα σε πλαίσιο και τη μία πάνω σε ένα μοτίβο που παρέπεμπε στο Σύμπαν. Οι φοιτήτριες και στις τρεις περιπτώσεις εξήγησαν ότι προσπαθούσαν να δηλώσουν το αφηρημένο περιεχόμενο του χρόνου, παραλληλίζοντάς το με αυτό των αριθμών. Στη μια από αυτές τις αναπαραστάσεις, έτειναν να υποδηλώνουν ότι αυτό το αφηρημένο περιεχόμενο βρίσκεται στα θεμέλια του Σύμπαντος και το οργανώνει όπως και οι αριθμοί.

4. Ο χρόνος των ρολογιών. Εδώ, οι φοιτήτριες ζωγράρισαν, σε 4 διαφορετικές εκδοχές, ρολόγια, ημερολόγια, αλλά και το πρόγραμμα μαθημάτων του Τμήματός μας.

5. Ο χρόνος χρήμα. Σε μια μόνο αναπαράσταση οι φοιτήτριες ζωγράρισαν μια σειρά χαρτονομισμάτων.

6. Ο χρόνος της ιστορικής εξέλιξης/προόδου. Εδώ, έχουμε έναν ακόμη γραμμικό χρόνο, που αναπαρίσταται με διαδοχικές απεικονίσεις του τρόπου με τον οποίο ζεσταίνονταν οι άνθρωποι, ξεκινώντας από έναν σωρό ξύλων που καίγονται και καταλήγοντας στο καλοριφέρ.

7. Ο χρόνος αλλαγή. Σε 2 αναπαραστάσεις, τέλος, οι φοιτήτριες προσπάθησαν να αναπαραστήσουν τις πανταχού παρούσες αλλαγές. Οι ζωγραφιές εδώ δεν ήταν εύκολα ερμηνεύσιμες σε ό,τι αφορά την τυχόν ύπαρξη δομής πίσω από τις αλλαγές. Αλλά και στις δύο περιπτώσεις, οι φοιτήτριες δήλωσαν ότι πρόκειται για άναρχες αλλαγές, «παντού και χωρίς τάξη».

Συνολικά, μπορούμε να πούμε ότι οι αναπαραστάσεις των φοιτητριών, παρά την πολυπλοκότητα και την πολλές φορές πρωτοτυπία τους, κατευθύνονται από τον βιωμένο χρόνο τους, ακόμη και όταν αυτός συνδυάζεται με αναπαραστάσεις του αντικειμενικού χρόνου (γραμμές, ρολόγια, κλπ.). Η μοναδική μάλλον κυριαρχία των αντικειμενικών/αφηρημένων αναπαραστάσεων παρουσιάζεται στην περίπτωση της αναλογικής σύνδεσης του χρόνου με τους αριθμούς. Αλλά εδώ δεν έχουμε την εντύπωση ότι πρόκειται για κάποια επεξεργασμένη αναπαράσταση που θα μπορούσε να καθοδηγήσει μια πρωτότυπη θεατρική παραγωγή. Όπως επεξεργασμένη δεν φαίνεται και η αναπαράσταση του χρόνου όταν αυτός συνδέεται με τις άναρχες αλλαγές.

B. Οι αρχικές ιδέες για τον χρόνο από τους αυτοσχεδιασμούς. Εδώ, θα παρουσιάσουμε μία-μία τις αφηγήσεις των αυτοσχεδιασμών, ονοματίζοντάς τες από το αντικείμενο που τις ενέπνευσε και σχολιάζοντας τα χαρακτηριστικά του χρόνου που προβάλλουν.

1. Τα χρήματα. Ένα καβουράκι δουλεύει συνέχεια για να μαζέψει χρήματα, τα κρύβει, τα καταθέτει... Μια μέρα, τα χάνει από την τσέπη του κι αρχίζει να ταλαιπωρείται μέχρι να τα βρει... Ο χρόνος είναι χρήμα! Ένας αυτοσχεδιασμός που προβάλλει τον βιωμένο ανθρώπινο χρόνο σε ένα καβουράκι, ίσως απ' αυτά που έχουν στις τσέπες τους οι τσιγκούνηδες.

2. Το εισιτήριο. Ήταν σκοτεινά. Ένας μεταλλικός ήχος πολύ δυνατός με ξύπνησε. Έχασα το έδαφος κάτω από τα πόδια μου και ξεκίνησα να πέφτω. Ένα δυνατό φως με τύφλωσε και ένιωσα ένα ανθρώπινο χέρι να με αρπάζει. Με γρήγορες κινήσεις με έβαλε σε μια σχισμή και διάφορα γραμματάκια με μελάνι καθόρισαν τη δι-

άρκεια της ζωής μου. Είχα πια μιάμιση ώρα διάρκεια ζωής. Χώθηκα μέσα σε μια σκοτεινή τσέπη με άλλα δύο άγνωστα χαρτάκια και ταξίδεψα με αυτά για τις επόμενες στάσεις. Στο τέλος της διαδρομής, ο κάτοχός μου με ακούμπησε σε μια παγωμένη μεταλλική επιφάνεια. Τελικά, η ζωή είναι πολύ μικρή. Πρόκειται για την αφήγηση της ζωής ενός εισιτηρίου, με αυτοβιογραφικό στιλ, ανθρώπινη ματιά και σε ανθρώπινους χρόνους ρολογιού.

3. Μολύβι και γόμα. Ο διάλογος μιας γόμας και ενός μολυβιού. Η πρώτη σβήνει το παρελθόν και το δεύτερο γράφει τα όνειρα για το μέλλον. Ένας επιτυχημένος αυτοσχεδιασμός μεταφοράς της χρήσης δύο αντικειμένων στο πλαίσιο του διχοτομημένου σε παρελθόν και παρόν βιωμένου χρόνου.

4. Τα γυαλιά. Η Μαργαρίτα αγοράζει με μεγάλη χαρά ένα ζευγάρι κόκκινα γυαλιά. Τα φοράει χρόνια και καμαρώνει... Μέχρι που μια μέρα πέφτει και τα σπάει. Αγοράζει φακούς επαφής και ξεχνάει τα, παλιά πια, κόκκινα γυαλιά. Ένας αυτοσχεδιασμός που προβάλλει σε ένα ζευγάρι γυαλιά τις χρονικές περιόδους στην ανθρώπινη ζωή.

5. Το USB. Από το πρωί προσπαθεί με το άγχος του χρόνου να τυπώσει μια εργασία... Ο αυτοσχεδιασμός μεταφέρει και εδώ τη δράση και τα ανθρώπινα συναισθήματα για τον χρόνο σε ένα αντικείμενο, εργαλείο της δράσης.

6. Το τσιγάρο. Ο υπάλληλος της τράπεζας: δουλειά, ρουτίνα, διάλειμμα, ώρα για τσιγάρο! Πώς είναι δυνατόν η στιγμή της απόλαυσης να περνάει τόσο γρήγορα; Ο ψυχολογικός χρόνος σε ανθρώπινο πλαίσιο, με αφορμή ένα τσιγάρο.

7. Το πρόγραμμα της Σχολής. Το πρόγραμμα της Σχολής ρυθμίζει τις δουλειές και τον προσωπικό μας χρόνο. Ένας αυτοσχεδιασμός-διαμαρτυρία προσαρμοσμένος στο πλαίσιο του μαθήματος, που φέρνει ουσιαστικά σε σύγκρουση τον βιωμένο χρόνο με τον χρόνο των ρολογιών.

8. Ένα τραπουλόχαρτο. ... που φέρνει στη μνήμη γεγονότα από το παρελθόν... Ένας αυτοσχεδιασμός flash back που παίζει με το παρελθόν με αφορμή ένα αντικείμενο.

9. Μια καρέκλα του υπογείου. Το όνειρο της καρέκλας ήταν να φύγει από το υπόγειο. Αλλά την πετάνε στα σκουπίδια... Κάποιος τη μαζεύει. Τη βάζουν και ξεκινά μια δεύτερη ζωή. Ένας αισιόδοξος αυτοσχεδιασμός, που προβάλλει για μια ακόμη φορά τις χρονικές περιόδους στην ανθρώπινη ζωή, με αναφορά σε μια καρέκλα.

10. Το ξυπνητήρι. Ένα ρολόι που δεν μετράει μόνο τον χρόνο. Μας βασανίζει... Η σύγκρουση του χρόνου των επιθυμιών μας με τον χρόνο των ρολογιών, μέσα από έναν κεφάτο αυτοσχεδιασμό.

Και εδώ, οι αυτοσχεδιασμοί των φοιτητριών, κεφάτοι, ανάλαφροι και ευφάνταστοι, φαίνεται ότι κατευθύνονται από τον βιωμένο χρόνο τους, ακόμη και όταν αυτός συνδυάζεται με αναπαραστάσεις του αντικειμενικού χρόνου (προγράμματα, ρολόγια, κλπ). Στους αυτοσχεδιασμούς, επιπλέον, απουσιάζουν εντελώς και τα περιορισμένα αφηρημένα στοιχεία που συναντήσαμε στις ζωγραφιές (γραμμές, αριθμοί), τα οποία έδειχναν μια προοπτική εξέλιξης προς πιο επιστημονικές αναπαραστάσεις του χρόνου. Έτσι, μεταφέραμε όλες τις ελπίδες μας για την εμφάνιση αναπαραστάσεων από τους αντικειμενικούς και πιο επιστημονικούς κόσμους στις διαλέξεις των διδασκόντων και τις παρουσιάσεις των φοιτητριών που ακολούθησαν στην πορεία προς τη δημιουργία των τελικών σπουδών.

Γ. Οι τελικές σπουδές. Στη συνέχεια, παρουσιάζουμε και περιγράφουμε μια-μια τις τελικές θεατρικές σπουδές, προσπαθώντας ταυτόχρονα να απαντήσουμε το κεντρικό μας ερώτημα.

1. Μια στιγμή, μια ζωή. Ο χρόνος είναι ένας... «κακός κύριος». Όταν περνάω καλά, τρέχει και οι ώρες γίνονται λεπτά. Όταν πάλι βαριέμαι, φοβάμαι ή πονάω, προχωράει σαν μωρό, μπουσουλώντας.

Η αφήγηση ξεκινάει με ένα τρακάρισμα, το οποίο μας οδηγεί στον χώρο του νοσοκομείου. Εκεί βρίσκονται οι συγγενείς του ασθενή, ο οποίος έχει πέσει σε κώμα. Οι διαδοχικές σκηνές της σπουδής προσπαθούν να παρουσιάσουν τους διαφορετικούς ρυθμούς της ζωής της νοσοκόμας που φροντίζει τον ασθενή, των συγγενών που αγωνιούν και του ίδιου του ασθενή, που όντας σε κώμα έχει χάσει την αίσθηση του χρόνου. Στο τέλος, ο ασθενής πεθαίνει, οι συγγενείς φεύγουν και η νοσοκόμα συνεχίζει κανονικά τη δουλειά της. Μια τραγική αφήγηση, που υπονοούμενα ότι κινήθηκε από προσωπικά βιώματα των φοιτητριών, που παίχθηκε με αρθρωτές κούκλες και φανερά στο κοινό κουκλοπαίχτρες και που χρησιμοποίησε τους θεατρικούς ρυθμούς για να σημάνει τους διαφορετικούς ρυθμούς του βιωμένου/ψυχολογικού χρόνου των ηρώων. Οι διαφορές των τελευταίων αυτών ρυθμών δημιουργούσαν και το κεντρικό μήνυμα/ένταση της σπουδής που έχει να κάνει με την ηθελμημένη ή μη έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ ανθρώπων με διαφορετικά ενδιαφέροντα. Είναι, βέβαια, προφανές ότι στη σπουδή αυτή απουσίαζε η συμμετοχή αναπαραστάσεων αντικειμενικού χρόνου ή αντιπροσωπευόταν στο όριο από μια μοιραία αντίληψη μετατόπισης προς το μέλλον.

Εικόνα 12.1: Μια στιγμή, μια ζωή

2. Σε μια Νεραϊδοχώρα. Πώς ρυθμίζει ο χρόνος τις ζωές μας; Στη Νεραϊδοχώρα, αυτή η ερώτηση μάλλον δεν έχει τεθεί ποτέ, γιατί ποτέ δεν λειτούργησαν οι χρονικές συμβάσεις...

Στη Νεραϊδοχώρα, όλες οι αθάνατες νεράιδες ζούσαν σε πλήρη αταξία, χωρίς την ύπαρξη του χρόνου στη ζωή τους. Μια μάγισσα φέρνει ξαφνικά ένα ρολόι για να ταραξει την ηρεμία τους. Η ζωή τους μπαίνει σε τάξη. Μαθαίνουν να ζουν οργανώνοντας το χρόνο τους. Έτσι, όμως, μαθαίνουν και να οργανώνονται. Οργανώνονται λοιπόν και διώχνουν την αυταρχική μάγισσα. Μια θεατρική σπουδή που παίχθηκε με χάρτινο θέατρο και επιχειρούσε να αντιδιαστείλει μια αντίληψη που συνέδεε την ύπαρξη του χρόνου με την οργάνωση και την ανυπαρξία του με την αταξία. Απ' ό,τι φάνηκε, οι αναγκαίοι για μια παράσταση θεατρικοί ρυθμοί λειτούργησαν αμείλικτα. Η ιδέα της αταξίας-ανυπαρξίας χρόνου δεν βρήκε ικανοποιητικούς ρυθμούς για να εκφραστεί. Οι σκηνές που προσπάθησαν να τη σημάνουν παρέπεμπαν μάλλον σε κάποιο είδος ξέφρενου χορού που η μάγισσα πετύχαινε να σταματήσει με τη βοήθεια του ρολογιού και οι νεράιδες να ξαναρχίσουν με την αποβολή του. Πρόκειται για μια σπουδή που μάλλον αναδεικνύει ένα αδιέξοδο, ή στην καλύτερη περίπτωση ένα δύσκολο εγχείρημα: την αφηγηματική/θεατρική αναπαράσταση ενός άχρονου κόσμου.

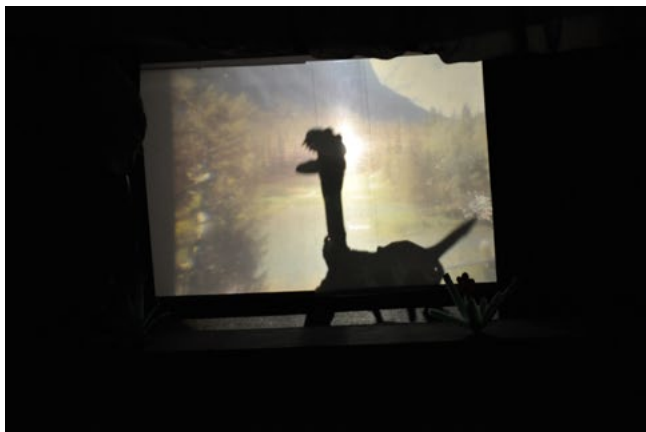

Εικόνα 12.2: Στη Νεραϊδοχώρα

3. Παρελθόν Παρόν και μέλλον. Ο χρόνος κυλά από το παρελθόν προς το μέλλον, παρασύροντας τη βάρκα της ανθρωπότητας με τη ροή του; Ή μήπως κυλά από το μέλλον προς το παρελθόν κι η ανθρωπότητα μια βάρκα κολλημένη στη μέση του ποταμού του; Το μέλλον μάς επιφυλάσσει εκπλήξεις ή μόνον επαναλήψεις;

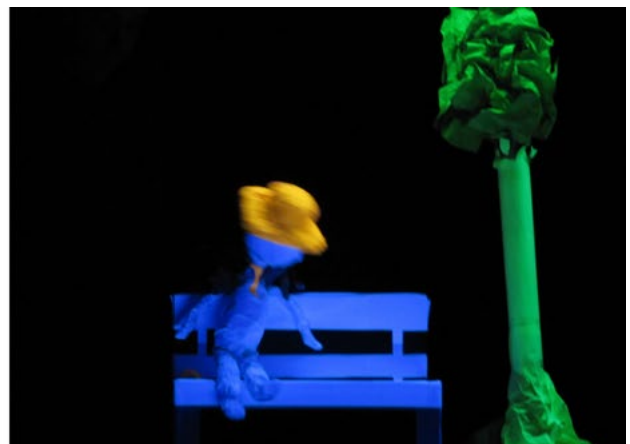
Μια αφήγηση που τολμά να διανοηθεί τη βιωμένη κυκλικότητα του χρόνου ως ανωμαλία σε μια αντικειμενική χρονική ροή που κατευθύνεται αντίστροφα από ό,τι γενικά εκτιμούμε: σε κάποιο δάσος ζούσε μια κουκουβάγια, η οποία συνήθιζε να πετά κοντά στη λίμνη της. Μια μέρα εμφανίζονται να διεκδικούν τη λίμνη της ένας δεινόσαυρος (σύμβολο του συμβατικού μας παρελθόντος) και ένα ρομπότ (σύμβολο του επίσης συμβατικού μας μέλλοντος). Σαν σοφό πουλί, η κουκουβάγια αποφάσισε να ανοίξει τις πύλες του παρελθόντος και του μέλλοντος, έτσι ώστε να στείλει τον καθένα από τους απρόσκλητους επισκέπτες στον χρόνο του και να της μείνει η λίμνη. Ή μήπως να τους στείλει σε αντίστροφες χρονικές κατευθύνσεις; Θα είχε πλάκα και μάλλον δεν θα άλλαζε κάτι για την ίδια... Μια θεατρική σπουδή, παιγμένη με κούκλες από απλά υλικά, εφημερίδα, μπουκάλια, αλουμινοχαρτο και μάλλον διαστημικό σκηνικό, στημένο με προβολές διαφανειών. Το μήνυμά της επιχειρεί να παίξει με την υπόθεση της ρεαλιστικότητας του υποκειμενικού χρόνου, βάζοντάς τον να συγκρουστεί με τη ροή των καταστάσεων που κατά κανόνα προσδιορίζουν «αντικειμενικά» το χαρακτηριστικό της μη αντιστρεψιμότητάς του. Άσχετα από τα προβλήματα σημειοδότησης της τελικής σκηνής, φαίνεται βέβαιο ότι πρόκειται για την πρώτη θεατρική σπουδή που θα μπορούσε να ωριμάσει αν της διαθέταμε λίγο ακόμη χρόνο και την οποία σχολιάζουμε ως σπουδή που πραγματικά προκαλεί με το ζήτημα της διάκρισης του υποκειμενικού από τον αντικειμενικό χρόνο.

Εικόνα 12.3: Παρελθόν παρόν και μέλλον

4. Η ώρα αλλάζει. Μπορούμε να ελέγξουμε τον χρόνο; Είναι κάτι που μάλλον όλοι θα θέλαμε να κάνουμε... αν μπορούσαμε. Θα παρατείναμε τις ευχάριστες εμπειρίες, δεν θα καθυστερούσαμε ποτέ. Θα είχαμε όμως τον έλεγχο; Ή μήπως...

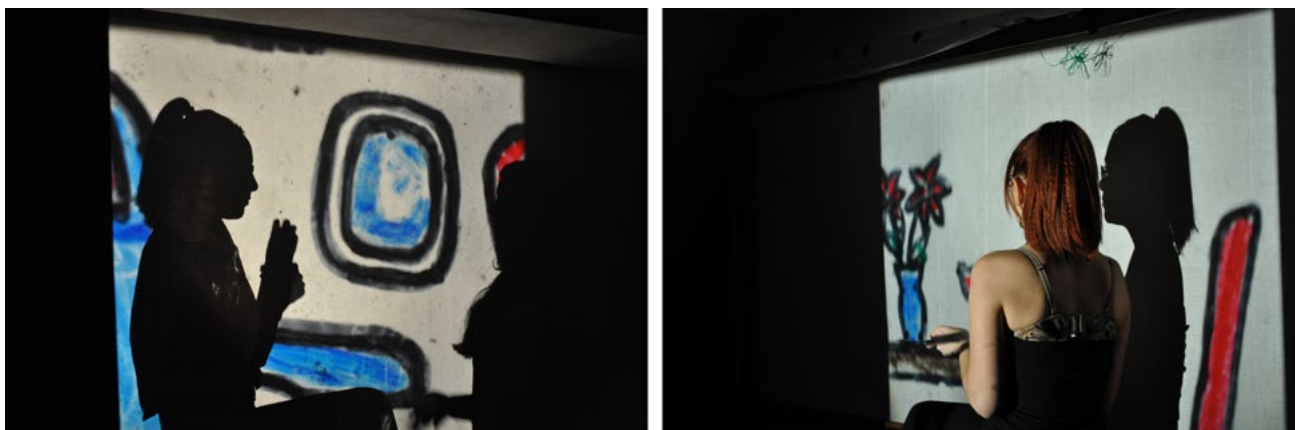
Στην αφήγηση, ένας άνθρωπος κάνει ζάπινγκ στην τηλεόραση και αποκοιμείται. Συνεχίζοντας στον ύπνο του να παρακολουθεί το πρόγραμμα, ακούει στις ειδήσεις την ανακοίνωση ότι η ώρα αλλάζει. Αρχίζει ένα όνειρο εφιάλτης: χάνει το λεωφορείο, αργεί στη δουλειά του και τον απολύουν, αργεί στο ραντεβού του και το κορίτσι του τον διώχνει... μέχρι που ξυπνά και συνειδητοποιεί ότι η ώρα θα αλλάξει την επόμενη ημέρα. Με εναλλαγή Θεάτρου Σκιών και Μαύρου Θεάτρου, η σπουδή επιχειρεί να βάλει το ερώτημα του πόσο πραγματική ή εικονική είναι μια χρονική σύμβαση η οποία προσθέτει ή αφαιρεί ώρες στον χρόνο που μετρούν «αντικειμενικά» τα ρολόγια και τα ημερολόγια. Η αφήγηση φέρνει σε σύγκρουση τον βιωμένο χρόνο της καθημερινότητας, όπως αυτός προσδιορίζεται από τα γεγονότα, με τον χρόνο των ρολογιών, που ενώ φαίνεται να ρέει αδιάφορα, τελικά λειτουργεί μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών γεγονότων, χτίζοντας μέρος από τις λειτουργικές τους συμβάσεις.

Εικόνα 12.4: Η ώρα αλλάζει

5. Η Διπλή ζωή της Ιωάννας. Ο χρόνος φτιάχνει για εμάς μονοπάτια... που τα διαλέγουν, πάλι για εμάς οι συμπτώσεις...

Στην αφήγηση, μια κοπέλα ξεκινά ένα ταξίδι για τη Νέα Υόρκη. Το αεροπλάνο της πέφτει σε κακοκαιρία κι από εκεί ξεκινούν δυο παράλληλοι δρόμοι εξελίξεων. Στον πρώτο απ' αυτούς, το αεροπλάνο χάνει ύψος και πέφτει. Η κοπέλα όμως σώζεται, περιπλανιέται σ' ένα ερημονήσι, ψάχνει τροφή, φτιάχνει κατάλυμα για να μείνει... Στη δεύτερη εκδοχή, η ηρωίδα της ιστορίας μας φτάνει στον προορισμό της, όπου και ζει τις διακοπές της. Οι σκηνές εναλλάσσονται και οι δύο εκδοχές προβάλλονται ως αναπαραστάσεις γεγονότων που εξελίσσονται σε παράλληλα Σύμπαντα. Στο κλείσιμο της αφήγησης, η κοπέλα της Νέας Υόρκης παίρνει το αεροπλάνο της επιστροφής, το οποίο όμως πέφτει στο ερημονήσι πάνω στο κατάλυμα της κοπέλας που είχε διασωθεί και βάζει τέλος στον χρόνο της διπλής ζωής της ηρωίδας. Μια θεατρική σπουδή θεάτρου σκιών, με ανθρώπινες σκιές και χάρτινες φιγούρες να παίζουν πάνω σε προβολές ζωγραφισμένων διαφανειών, καθοδηγείται από ένα σενάριο επιστημονικής φαντασίας που καταλήγει να αναδίδει ένα «άρωμα» μοιραίας και μεταφυσικής απαισιοδοξίας. Εδώ ο χρόνος, προσαρτημένος κάθε φορά στον δικό του χώρο, διαγράφει μια ιδιαίτερη για κάθε μια από τις δύο εκδοχές διαδρομή. Μια διαδρομή που τείνει να διερμηνεύει την ελευθερία των προσωπικών επιλογών και των συνδεδεμένων με αυτές χρονικών συμπτώσεων. Το μήνυμα, όμως, είναι ότι η ελευθερία αυτών των διαδρομών δεν μπορεί να ξεφύγει από μια κοινή αρχή και, δυστυχώς, και από ένα κοινό τέλος.

Εικόνα 12.5: Η διπλή ζωή της Ιωάννας

6. Ο φυλακισμένος. Ο χρόνος είναι υποκειμενικός. Μήπως αυτό σημαίνει ότι είναι με κάποιο τρόπο και σχετικός; Το τέλος θα δείξει...

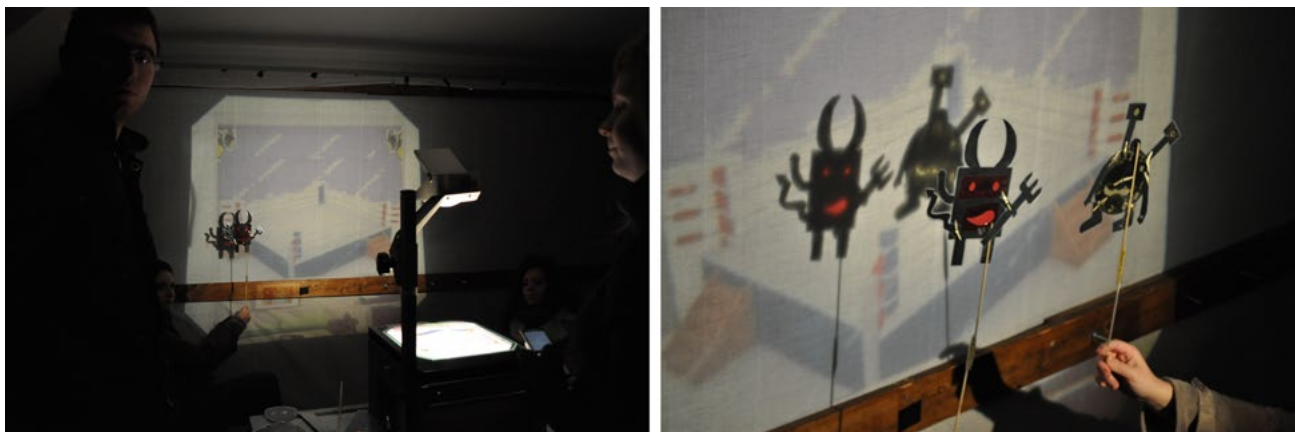
Ο ήρωας της ιστορίας είναι ένας φυλακισμένος. Οι ώρες στη φυλακή δεν περνάνε με τίποτα. Αποφασίζει να δραπετεύσει, γίνεται αντιληπτός και αρχίζει ένα άγριο κυνηγητό. Ο χρόνος στην αγωνιώδη καταδίωξη συνεχίζει, όμως, να κυλάει αργά. Ο χρόνος σταματά με τον πυροβολισμό του αστυνομικού και το τέλος της ζωής του φυλακισμένου. Μια σπουδή θεάτρου σκιών με σκαλιστές χάρτινες φιγούρες, που επιχειρεί να δείξει τους διαφορετικούς ρυθμούς του βιωμένου/ψυχολογικού χρόνου. Άλλη μια σπουδή με απαισιόδοξο τέλος, αποκομμένη από τις αναπαραστάσεις του αντικειμενικού χρόνου της φύσης.

Εικόνα 12.6: Ο φυλακισμένος

7. Ο διάβολος και ο χρόνος. Χρόνος είναι η κινούμενη εκδοχή της ακίνητης αιωνιότητας. Κι ο απολογισμός της ζωής μας, η ανάμνηση μιας απόλαυσης ή η πολυτέλεια μιας μεταμέλειας...

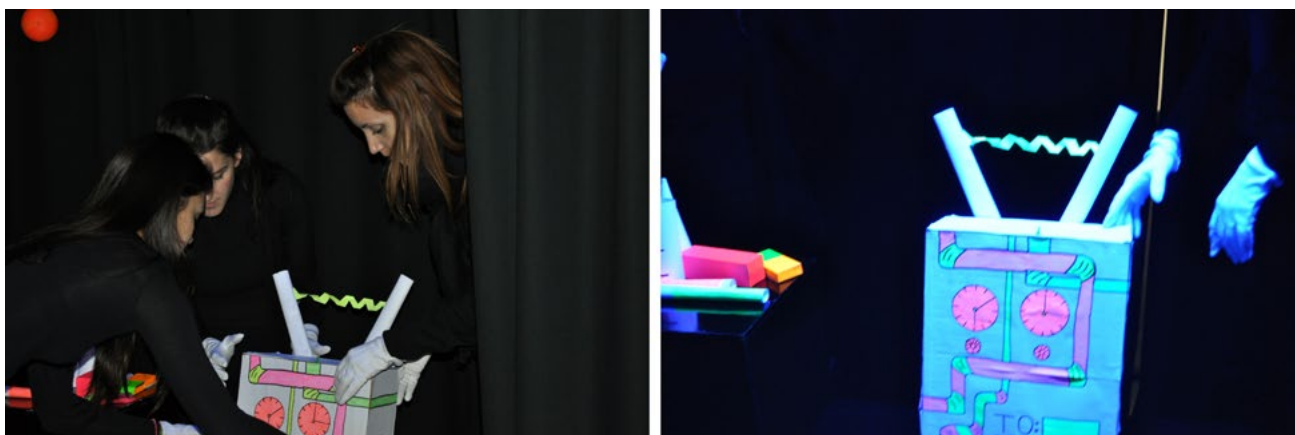
Ο Χρόνος και ο Διάβολος μάχονται για το ποιος είναι πιο δυνατός και βάζουν στοίχημα. Όταν σε μια οικογένεια ο μπαμπάς βλέπει την πρώτη άσπρη τρίχα στα μαλλιά του κι αρχίζει να αναπολεί τα νιάτα του, ο διάβολος του προτείνει να του πάρει την ψυχή και να του δώσει πίσω νιάτα. Ο Χρόνος προσπαθεί να τον πείσει να μην αποδεχτεί την προσφορά, αλλά μάταια. Η συμφωνία κλείνει και ο μπαμπάς επιστρέφει νέος αλλά μόνος. Δεν τον αναγνωρίζει πια κανείς. Μια σπουδή με εναλλαγές μαύρου θεάτρου και θεάτρου σκιών που επαναλαμβάνει εν μέρει τον μύθο του Φάουστ. Επιθυμίες και πραγματικότητες στο παιχνίδι της ανθρώπινης δράσης με τον βιωμένο χρόνο της.

Εικόνα 12.7: Ο διάβολος κι ο χρόνος

8. Η μηχανή του χρόνου. Οι επιστήμονες «κάνουν θαύματα». Μην παίρνετε πράγματα από τα εργαστήριά τους! Κυρίως αν δεν ξέρετε τι δουλειά κάνουν... Αλλά αν πάρετε, τουλάχιστον να τα ευχαριστηθείτε!

Δυο επιστήμονες κατασκευάζουν μια μηχανή του χρόνου. Η καθαρίστρια, όμως, που τους παρακολουθεί μπαίνει κρυφά στη μηχανή και φεύγει για το μέλλον. Η μηχανή χαλάει και μένει εγκλωβισμένη στο παρελθόν. Θα περάσει, άραγε, καλύτερα από ότι στο παρόν μας; Μια σχετικά τετριμμένη εκδοχή των αφηγήσεων επιστημονικής φαντασίας με θέμα τα ταξίδια στον χρόνο, παιγμένη σε μαύρο θέατρο. Μια θεατρική σπουδή που αν εξαιρέσει κάποιος την αισθητική της δεν προσφέρει κάτι στη μελέτη του χρόνου.

Εικόνα 12.8: Η μηχανή του χρόνου

9. Αν σταματούσε ο χρόνος. Να σταματήσω το χρόνο! Να κοιμηθώ λίγο σαν άνθρωπος... να χαρώ τον έρωτά μου... να προλάβω το αεροπλάνο. Να σταματήσω το χρόνο! Αλλά ποιον χρόνο; Τον χρόνο των άλλων ή τον δικό μου;

Ο ήρωας της ιστορίας βρίσκει στο δρόμο ένα ρολόι που έχει τη μαγική ιδιότητα να σταματά το χρόνο. Το χρησιμοποιεί για να κοιμηθεί περισσότερο, να ζήσει τη στιγμή, να προλάβει το αεροπλάνο. Η πτώση, όμως, του αεροπλάνου σταματά και τον δικό του χρόνο. Φταίει το μαγικό ρολόι γι' αυτό; Μια κλασική θεατρική σπουδή θεάτρου σκιών, που διαχειρίζεται με σχετική επιτυχία μεταφυσικά ερωτήματα μέσα στο πλαίσιο του βιωμένου χρόνου.

10. Το τρένο. Ο χρόνος είναι ταξίδι στο άγνωστο. Κι εμείς ανυποψίαστοι ταξιδιώτες που προσπαθούμε να το «ρυθμίσουμε»...

Ο χρόνος, εδώ, αντιπροσωπεύεται από ένα τρένο που κινείται διαρκώς. Μέσα από το κάθε βαγόνι του τρένου ξεπροβάλλουν σκηνές που δείχνουν τον προσωπικό τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται ο κάθε ένας το χρόνο. Τα γεγονότα σε κάθε βαγόνι αντιπροσωπεύουν και έναν διαφορετικό χρονικό ρυθμό, συνδεδεμένο με μια επίσης διαφορετική ηλικιακή εποχή στη ζωή των ανθρώπων: δύο παιδιά παίζουν κι ο χρόνος κυλά γρήγορα και ευχάριστα. Ένα ζευγάρι μαλώνει και μετά τα ξαναβρίσκει, με τον χρόνο να ρυθμίζεται ανάλογα με τη συναισθηματική τους κατάσταση. Μια γιαγιά πλέκει κι ο χρόνος κυλά αργά. Το τρένο σταματά. Οι πέντε επιβάτες κατεβαίνουν. Ένα επόμενο τρένο ξεκινά. Μια ακόμη θεατρική σπουδή που προσπαθεί να διαχειριστεί τον θεατρικό ρυθμό για να σημειοδοτήσει τους διαφορετικούς ρυθμούς του βιωμένου προσωπικού χρόνου. Αν και η συνολική δομή, που στηρίχθηκε στην κατασκευή ενός τρένου από χάρτινα φορετά πλαίσια σε ανθρώπινο μέγεθος και έπαιξε τις εσωτερικές σκηνές των βαγονιών σε θέατρο σκιών με ανθρώπινες φιγούρες, είχε επαρκή θεατρικά χαρακτηριστικά, η σημειοδότηση του χρονικού ρυθμού φαίνεται να χρειάζοταν επιπλέον δουλειά.

Εικόνα 12.9: Το τρένο

11. Ο αρκούδος. Ο χρόνος είναι εναλλαγή. Ζωή με θάνατο, χαρά με λύπη, καταστροφή με αναγέννηση.

Ο ήρωας, εδώ, είναι ένας αρκούδος. Τον χειμώνα πέφτει σε νάρκη. Την άνοιξη ανακαλύπτει ότι, όσο αυτός κοιμόταν, το δάσος του πήρε φωτιά και δεν υπάρχει πια τίποτα. Αναζητάει άλλο τόπο και εκεί βρίσκει και την αρκουδίτσα του. Σε σκηνικό από χαρτί οντουλέ και με απλές χάρτινες μαριονέτες χτίζεται μια ευχάριστη στο μάτι παιδική ιστορία, που αναδεικνύει με αισιόδοξη αυτή τη φορά ματιά τον κυκλικό βιωμένο χρόνο.

Εικόνα 12.10: Ο αρκούδος

12. Οι κύκλοι της ζωής. Ο χρόνος είναι κύκλος. Τα ίδια πράγματα ξανά και ξανά. Ξανάρχονται άλλοτε πιο γρήγορα κι άλλοτε πιο αργά... Κι αν κάποια στιγμή ακούσετε πίσω από μια κλειστή πόρτα βογγητά, να ξέρετε ότι κάποιος συνάνθρωπός σας προσπαθεί να σπάσει τον κύκλο του χρόνου...

Σ' αυτή τη θεατρική σπουδή, ο ήρωας παρουσιάζεται σε τρεις φάσεις ζωής του: μικρός μαθητής στο σχολείο, φοιτητής στις σπουδές του στο πανεπιστήμιο, επαγγελματίας καριέρας με πετυχημένους στόχους. Πάντα όμως χωρίς φίλους και προσωπική ζωή, εγκλωβισμένος από τους στόχους του που προσβλέπουν στο μέλλον και απομονωμένος στους επαναλαμβανόμενους κύκλους του. Θέατρο σκιών με χάρτινες φιγούρες και ζελατίνες που παίζουν σε σκηνικά τα οποία προβάλλονται με διαφανοσκόπιο. Μια απαισιόδοξη ματιά στον κυκλικό, προσωπικά βιωμένο, χρόνο.

Εικόνα 12.11: Οι κύκλοι της ζωής

Συζήτηση

Μια πρώτη γενική παρατήρηση που ξεπηδά μάλλον αβίαστα από τη συνολική δουλειά των φοιτητριών είναι το γεγονός ότι η διαχείριση της έννοιας του χρόνου ενεργοποιεί, τελικά, μάλλον απαισιόδοξες σκέψεις. Ο θάνατος ως το «τέλος του χρόνου» επανέρχεται στις θεατρικές σπουδές των φοιτητριών με συχνότητα που δεν μπορούσαμε να προβλέψουμε. Δεδομένου μάλιστα ότι μια τέτοια απαισιόδοξη ματιά δεν φαινόταν να είναι ενεργή ως ιδέα των φοιτητριών όταν αυτές εκφράστηκαν με τις αρχικές ζωγραφιές τους ή τους αυτοσχεδιασμούς, παραμένει ανοιχτό το ερώτημα αν την απαισιοδοξία την πέρασαν στον κύκλο των μαθημάτων οι διδάσκοντες (κάτι που συνειδητά προσπάθησαν να αποφύγουν) ή αν η παρατεταμένη ενασχόληση με τον χρόνο καθοδηγεί τελικά προς τις ανθρώπινες ανησυχίες που κρύβουν μέσα τους οι αναπαραστάσεις του βιωμένου χρόνου.

Γιατί είναι προφανές ότι ο βιωμένος χρόνος επέβαλε τους ρυθμούς του ως ρυθμούς των επιτυχημένων θεατρικά σπουδών και ιδιαίτερα εκείνων που χρησιμοποίησαν τους θεατρικούς ρυθμούς για να σημάνουν το μήνυμα της παράστασής τους (θεατρικές σπουδές 1, 4, 6, 9 και 10).

Αντίθετα, όταν οι θεατρικοί ρυθμοί χρησιμοποιήθηκαν για να σημειοδοτήσουν κάποια αντικειμενική, εν δυνάμει εφικτή ιδέα για τον χρόνο (όπως η ιδέα της αιωνιότητας στη σπουδή 2), μάλλον απέτυχαν (στην ουσία δεν βρέθηκαν) και δεν κατάφεραν να περάσουν το μήνυμά τους.

Οι θεατρικές σπουδές που πέτυχαν να περάσουν μηνύματα αναπαραστάσεων του χρόνου εναλλακτικών προς τις βιωμένες φαίνεται να το πέτυχαν συνδέοντας τις χρονικές αναπαραστάσεις με συμβατικά συνδεδεμένες

μαζί τους χωρικές αναπαραστάσεις, όπως, για παράδειγμα, η σύνδεση του παρελθόντος με τον δεινόσαυρο, του μέλλοντος με τα ρομπότ (σπουδή 3), των παράλληλων συμπάντων με παράλληλες διαδρομές στον χώρο (σπουδή 5) και των ταξιδιών στον χρόνο με διαφορετικές συνθήκες ζωής (σπουδές 7 και 8). Η ίδια πρακτική φαίνεται να δούλεψε ικανοποιητικά και στις περιπτώσεις, όπου οι σπουδές επιχειρήσαν να αναδείξουν τα κυκλικά βιωμένα χαρακτηριστικά του χρόνου (σπουδές 11 και 12).

Συνολικά, μπορούμε να πούμε ότι η ολοκλήρωση αυτής της σειράς των μαθημάτων μας άφησε με ανάμεικτα συναισθήματα. Από τη μια μεριά, αποκάλυψε ένα δύσκολο ερώτημα: ποιοι θεατρικοί ρυθμοί θα μπορούσαν να διερμηνεύσουν χρονικές ροές που δεν περιλαμβάνονται σε αυτές που περιγράφει ο βιωμένος ή ο ψυχολογικός χρόνος; Ο εντοπισμός τέτοιων ερωτημάτων μας κάνει χαρούμενους. Από την άλλη, το κλίμα της γενικότερης απαισιοδοξίας που επικράτησε και συνδυάστηκε με το απίστευτα μεγάλο ενδιαφέρον των φοιτητριών για το θέμα, μας έκανε να ανησυχούμε. Τα ευχάριστα μαθήματα, ακόμη κι αν το ενδιαφέρον είναι μειωμένο, ίσως είναι πιο χρήσιμα από τα «βαριά» και ενδιαφέροντα, όχι μόνον επειδή σ' αυτά περνάμε καλά.

Βίντεο 12.1: Παράσταση 2012

Για τον προσεκτικό αναγνώστη

Δοκιμάστε να φτιάξετε κάποια μικρά θεατρικά σενάρια που εύκολα θα μπορούσαμε να τα πούμε επιστημονικής φαντασίας:

A. Σε ένα σύστημα αναφοράς, ο χρόνος ρέει πιο γρήγορα από όσο σε ένα άλλο (κλασική σχετικιστική κατάσταση). Περιγράψτε το με γεγονότα πάνω στα δυο συστήματα.

B. Κάποια στιγμή ο αντικειμενικός χρόνος του Σύμπαντος σταματάει να ρέει και μετά ξεκινάει πάλι. Θα

μπορούσε άραγε κάποιος να το καταλάβει;

Γ. Ο ρυθμός με τον οποίο ρέει ο χρόνος του Σύμπαντος επιταχύνεται διαρκώς, χωρίς τα ρολόγια μας να μπορούν να το καταλάβουν. Θα σήμαινε αυτό κάτι για το Σύμπαν ή τις ζωές μας; Προσπαθήστε να το αναπαραστήσετε.

Φανταστείτε κάποιες ακόμη τέτοιες ακραίες καταστάσεις. Ψάξτε σε κείμενα αφηγήσεων επιστημονικής φαντασίας να βρείτε ανάλογα «παιχνίδια» με τον χρόνο. Υπάρχουν αρκετά.

Βιβλιογραφία

Heisenberg, W. (1978). *Φυσική και Φιλοσοφία*. (Μτφ. Δ. Κούρτοβικ), Αθήνα: Κάλβος.

Μαρξ, Κ. & Ένγκελς, Φ. (1997). *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Τ.1. (Μετάφραση Κ. Φιλίνη), Αθήνα: Gutenberg.

Pavis, P. (2006). *Λεξικό του Θεάτρου*. Επιμ. Κ. Γεωργουσόπουλος, Αθήνα: Gutenberg.

Suiskey, D. (2009). *Euler as Physicist*. Berlin: Springer-Verlag.